

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Стаття присвячена теоретико-методологічним аспектам забезпечення механізмів формування професійної відповідальності у студентів. Розглянуто психолого-педагогічні підходи до визначення відповідальності особистості як категорії, педагогічні принципи та форми реалізації процесу формування майбутнього фахівця з високим рівнем відповідальності в навчально-виховному процесі.

Статья посвящена теоретико-методологическим аспектам обеспечения механизмов формирования профессиональной ответственности у студентов. Рассмотрены психолого-педагогические подходы к определению ответственности личности как категории, педагогические принципы и формы реализации процесса формирования будущего специалиста с высоким уровнем ответственности в учебно-воспитательном процессе.

The article is devoted to the theoretical and methodological aspects of forming professional responsibility mechanisms of students. Psychological and pedagogical approaches to responsibility as a category and some forms of their realization in educational process are observed.

Соціальні запити до особистості сучасного фахівця стрімко зростають. В умовах насичення ринку праці випускниками конкуруючих навчальних закладів, які готують фахівців з високим рівнем фахової підготовки, зростають вимоги роботодавців саме до особистісних якостей, зокрема відповідальності їхніх потенційних працівників.

Постановка проблеми. Проблематичним з точки зору педагогічної науки вбачається вирішення суперечності між соціальним замовленням та недостатньо спрямованою на формування відповідальності майбутнього фахівця виховною складовою освітнього процесу.

Мета статті полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні механізмів формування професійної відповідальності в процесі фахової підготовки студентів.

Завдання даної статті полягає у виявленні сутності відповідальності як соціально-психологічної категорії, визначенні педагогічних підходів, принципів та форм процесу підвищення рівня відповідальності особистості в майбутній професійній діяльності.

Зв'язок даної статті з науковими та практичними завданнями вбачається в тому, що професійна освіта потребує вдосконалення в напрямі відповідності сучасним тенденціям підготовки конкурентоспроможних фахівців.

Аналіз актуальних досліджень. У контексті дослідження було здійснено огляд наукових публікацій з означеної проблеми. Виявлено, що різні аспекти відповідальності вивчалися українськими та зарубіжними вченими, а саме: професійна відповідальність як особистісна якість (І. Бех, А. Вербицький, С. Рубінштейн, Х. Хекхаузен), вірогідність безпомилкової роботи (Ю. Добромиський), стабільність характеристик точності виконання діяльності (В. Зазикін), запас резервних можливостей людини, який може бути включено до діяльності у випадку ускладнення ситуації (І. Єрмаков, О. Конопкін, Л. Нерсисян), діяльність в умовах впливу екстремальних факторів (В. Небиліцин) та ін.

Виклад основного матеріалу.

Феномен відповідальності як особистісної якості та якості діяльності розглядається в психолого-педагогічній практиці нерозривно з категорією активності особистості. Під активністю розуміють найвищу життєву здібність суб'єкта, який цілеспрямовано організує свій життєвий шлях. Активність особистості виявляється у двох основних формах: ініціатива та *відповідальність*. Типологічність активності полягає саме у перевазі однієї з цих форм над іншою та різному способі їх зв'язків у різних типів.

Отже, розглянемо відповідальність як одну з найважливіших форм активності і спробуємо дослідити можливість та умови, за яких відповідальність

переважає над ініціативою. З метою виявлення різних особистісних механізмів відповідальності у зв'язку з іншими особистісними якостями розглянемо основні наукові точки зору до визначення відповідальності. Сучасні психологічні дослідження пропонують такі загальні підходи за проблематикою [1, 82]:

- 1) у особистості типу виконавця відповідальність пов'язана з механізмом морального обов'язку, відчуттям провини; високий рівень відповідальності може бути також властивим цілком самодостатньому типу особистості;
- 2) у країнах пост-радянського простору специфіка відповідальності пов'язана з особливою «конвенційною мораллю» (взаємозв'язком обставин), а не правовою свідомістю;
- 3) відповідальність визначається як якість, властива особистості як суб'єкту діяльності, який володіє її цілісним контуром і гарантує досягнення результату незалежно від непередбачених труднощів та обставин і забезпечення поточної діяльності на заданому на початку якісному рівні та в обмежений термін.

Останнє з зазначених визначень відповідальності дозволяє розкрити внутрішній механізм особистості, який забезпечує оптимальне здійснення діяльності.

Вважаємо, що механізм професійної відповідальності конкретизується завдяки категорії *надійності* професійної діяльності. Дослідження надійності діяльності отримали значний поштовх у своєму розвитку під час становлення таких наук, як інженерна психологія та ергономіка [1, 68-69]. У них розглядалися питання надійності функціонування систем «людина-машина» і діяльності людини, яка керує технікою (оператор, системний адміністратор підприємства, операціоніст тощо). З часом технократичний підхід було змінено на користь психологічних детермінант – функціональних резервних можливостей, рівня мотивації, індивідуального стилю професійної діяльності. Таким чином, під надійністю професійної діяльності прийнято нині розуміти якість особистості, яка характеризує її здібність беззаперечно та з необхідною

точністю виконувати професійну діяльність при певних умовах та часових обмеженнях. Надійність та відповідальність професіонала дозволяє уникнути таких груп ризиків: технічні (процедурні), управлінські (посадові, кваліфікаційно-освітні), моральні (етичні та ризики репутації).

Враховуючи зазначені підходи до вивчення відповідальності як категорії, вважаємо, що необхідними складовими механізму формування професійної відповідальності особистості фахівців виступають:

- 1) індивідуально-психологічні особливості особистості професіонала;
- 2) цінності особистості як прихований регулятор поведінки;
- 3) інваріантна стійка професійна позиція фахівця та модель професійної діяльності;
- 4) володіння алгоритмом прийняття рішень;
- 5) мотиваційна, ціннісна та емоційна саморегуляція та рефлексія.

Вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості як чіткого узгодження різних структурних компонентів психіки особистості, що визначає її індивідуальність, якості та стиль діяльності дозволяє визначити індивідуальну програму професійного розвитку і знайти місце відповідальності в ієрархії цінностей майбутнього фахівця.

Цінності, які розділяє та приймає особистість у матеріальному та духовному плані, сприйняття умов життя і діяльності в їх суб'єктивній значущості є опорними установками для прийняття рішень і регуляції поведінки. Здійснюваний педагогічний вплив було спрямовано на уникнення суперечності між ціннісними орієнтаціями, адже саме це є показником стійкості особистості. Механізм формування відповідальності включає також визначення та побудову ієрархії ціннісних орієнтацій суспільних (свобода, демократизм, гідність, честь, відповідальність, совість), особистих (сім'я, матеріальний добробут, творчість, кар'єра, честь, здоров'я, інтимні стосунки, турбота про інших) та професійних відповідно до фаху (професіоналізму, саморозвитку, корпоративної культури). Вплив на цінності та мотивацію студентів передбачає індивідуальний підхід та

здійснюється за такими групами щодо рівнів існування: загальнокультурні, професійно-групові, індивідуально-особистісні цінності.

Інваріантна професійна позиція ґрунтується на професійних ціннісних орієнтаціях і реалізується у стійкій системі ставлень фахівця до праці, суспільства, себе, інших. Професійна позиція також виражає професійну самооцінку, рівень домагань, ставлення до власної позиції в системі соціальних відношень. Професійна позиція може змінюватися в процесі освіти та професіоналізації людини, отже завдання полягає саме в закріпленні її оптимальної моделі.

Прийняття рішення як духовний та інтелектуальний вольовий акт є тісно пов'язаним із домінуванням у суб'єкта конкретної логіки поведінки (механізму регуляції взаємодії зі світом). Прийняття рішень здійснюється на таких рівнях [1, .90]: 1) безпосередніх спонукань (потреб); 2) вимог певного соціуму, безпосередньої ситуації; 3) смислової логіки життєвої необхідності світу; 4) екзистенційному – самодетермінації, автономності особистого вибору на основі власних ціннісних орієнтирів, свободи та відповідальності. Прийняття рішень здійснюється на основі вибору (на основі переробки інформації); постановки мети (через боротьбу мотивів); способу дії (досягнення результату); критеріїв оцінки (і самооцінки).

Мотиваційна, ціннісна та емоційна саморегуляція та рефлексія полягає у побудові діяльності і поведінки особистості у відповідності до актуально діючих мотиваційних утворень. У мотиваційній регуляції діяльності фігурують бажані та небажані стани дійсності, які фіксуються у спонуканнях. Мотиваційна регуляція полягає у перетворенні дійсності через акт діяльності. Під мотиваційною, ціннісною та емоційною рефлексією ми розуміємо такі явища як самопізнання, переосмислення та перевірка власних цінностей і устремлінь, самоаналіз власних якостей, напрямку власної діяльності, свого внутрішнього життя.

Ми враховували, що ієрархія мотивів впливає на всі сфери життя особистості – вона спрямовує людину на постановку цілей та концентрацію

зусиль щодо їх досягнення. Тому формування особистості майбутнього фахівця з високим рівнем відповідальності передбачає перш за все вплив на систему потреб та мотивів студента. Вплив на мотиваційно-ціннісну сферу здійснюється за двома напрямками: внутрішній світ особистості; зовнішнє середовище, у якому перебуває студент.

Внутрішня індивідуальна мотиваційна система є результатом усього життєвого досвіду особистості і як правило є стабільним утворенням, яке виявляється у різноманітних ситуаціях. Така мотивація потребує виявлення, аналізу, рефлексії та можливої корекції чи самокорекції щодо життєвої стратегії особистості.

Зовнішнє середовище, яке впливає на мотиваційно-ціннісну сферу студента, необхідно побудувати так, щоб задовольняти умовам його самореалізації у процесі життєдіяльності: усвідомленню, що таке успіх (реалізація цілі); можливості реалізувати себе в праці; відчуттю своєї значущості [3, 40-41].

Механізми формування відповідальності діють завдяки застосуванню в процесі підготовки таких педагогічних підходів.

1. Індивідуальний (грунтовне вивчення індивідуальних особливостей і діяльності особистості; визначення найбільш конкретних та віддалених цілей розвитку її якостей).
2. Професіографічний (розробка оптимальних професійних патернів).
3. Підхід до формування відповідальності за принципом розвитку (урахування поступовості змін стосовно потенційних та актуальних можливостей особистості).
4. Контекстний (включення елементів майбутньої професійної діяльності до навчально-виховного процесу).
5. Культурологічний (розгляд категорії відповідальності як структурного елемента загальної та професійної культури фахівця).
6. Акмеологічний (орієнтація особистості на прогресивний розвиток і реалізацію в професійній діяльності).

Індивідуальний підхід базується на використанні індивідуально-психологічних особливостей для формування індивідуального способу самореалізації. Згідно до психологічного принципу єдності свідомості та діяльності, самосвідомість особистості є регулятором її дій та поведінки. Завдяки самосвідомості людина може проектувати свій розвиток на основі уяви про своє «Я» та ставлення до нього. Складовою «Я-концепції» кожної особистості є уявлення про себе як про фахівця. Тому майбутні фахівці формулюють для себе ідеальний образ відповідального професіонала.

Професіографічний підхід вимагає системного опису соціальних, психологічних та інших вимог до суб'єкту певної професії та визначення на основі цих вимог необхідних для даного виду професійної діяльності якостей особистості, які складають професійну придатність фахівця. Професіографічний підхід до формування відповідальності реалізується в розробці професіограми, яка визначає особливості професійної діяльності, ситуації, які вимагають відповідального ставлення, ризики безвідповідальності та наслідки помилок, психологічні причини та характер виникнення помилок тощо.

Принцип розвитку полягає в сприянні поступовим позитивним змінам (на відміну від можливих регресивних) завдяки особливостям діяльності, зміні її видів, узгодженню форм виховання з соціальними подіями в житті особистості.

Вплив на мотиваційну систему майбутнього фахівця в процесі його професійної підготовки здійснюється в проекції на його майбутню діяльність і передбачає формування цінностей власної професії, професійного розвитку та самовдосконалення. Так, А.Вербицький вважає, що «професійна мотивація та професійна спрямованість... не формується, якщо в навчальному процесі не представлені ті чи інші елементи майбутньої професійної діяльності [2, 47]», і з цим не можна не погодитись. Така думка свідчить про необхідність *контекстного* підходу до впливу на мотиваційно-ціннісну сферу майбутніх фахівців, тобто підходу, який забезпечує орієнтацію на майбутню професійну діяльність у певній галузі.

Застосування *культурологічного* підходу до навчально-виховного процесу передбачає: 1) розгляд усього навчально-виховного процесу в контексті культури та його спрямування на формування культурної людини; 2) поповнення змісту навчальних дисциплін складовими, які сприятимуть розвитку відповідального ставлення до надбань культури; 3) орієнтація виховної діяльності на підвищення культурного рівня майбутніх фахівців; 4) націленість на формування внутрішнього культурного середовища ВНЗ; 5) створення середовища професійної культури за майбутнім фахом студентів. Зазначимо, що інкультурація, як процес засвоєння традицій, звичаїв, цінностей та норм культури відбувається протягом усього життя людини, і період студентства є одним з найсприятливіших для цього. В процесі інкультурації студент «оволодіває змістом фундаментальних духовних феноменів, відбитих у продуктах культури: мові, цінностях, нормах, творах мистецтва, тощо; набуває здатності діяти, орієнтуючись на випрацьовані людством/суспільством та прийняті ним (індивідом) установки, цінності та зразки [6, 131]».

Акмеологічний підхід передбачає домінування проблематики розвитку відповідальності фахівців з метою досягнення ними максимальної особистісної та професійної самореалізації. Оскільки акмеологія розглядає особистість водночас у психологічній та у соціально-професійній якості, акмеологічний підхід реалізується у конкретних методологічних принципах, а саме:

- принцип суб'єктності діяльності (суб'єктом діяльності є нова якість особистості);
- принцип життєдіяльності (досягнення верхівки життєвого розвитку, максимальної життєвої реалізації);
- принцип співвіднесення потенційного та актуального та ін.

Таким чином, використання зазначених підходів до формування майбутнього фахівця з високим рівнем відповідальності сприяє максимальному перетворенню імпліцитних якостей особистості в експліцитні. Реалізація педагогічних підходів відбувається в таких формах навчально-виховної роботи:

- інтегровані лекції (лекційні заняття інформаційного типу зі включенням до структури інтерактивних елементів – бесід, блиц-опитувань, мозкового штурму, дискусій тощо);
- рефлексивні практикуми (моделювання професійних ситуацій, які вимагають відповідального ставлення і активізація рефлексивних процесів при вирішенні таких ситуацій);
- ігро-технічні тренінги (тренінги, в яких вирішуються типові професійні завдання за ігротехнічними моделями і передбачаються багаторазові відтворення рішень).

Особливої уваги в контексті зазначеної проблеми потребує стійкість сформованої відповідальності як новоутворення. Запорукою стійкості набутої якості виступає, між іншим, психологічна стійкість фахівця. Ми погоджуємось з думкою І. Єрмакова, Д. Пузікова, що «головними ознаками психологічної стійкості є динамічна стабільність, врівноваженість та резистентність особистості [4, 36]».

Динамічна стабільність дає особистості змогу зберігати постійний високий рівень настрою, віру в себе, оптимізм в ситуаціях життєвих труднощів.

Врівноваженість дозволяє регулювати власну відповідь на подразнення з боку середовища, мінімізувати їх негативний вплив на психіку.

Резистентність виявляється у здатності до опору поведінки, відстоюванні свого вибору.

Висновки. Таким чином, до механізмів формування професійної та особистісної відповідальності майбутніх фахівців задіяні: індивідуально-психологічні особливості особистості; ціннісні орієнтації; інваріантна стійка професійна позиція фахівця та модель професійної діяльності; володіння алгоритмом прийняття рішень; мотиваційна, ціннісна й емоційна саморегуляція та рефлексія. Педагогічний вплив на особистість здійснюється з урахуванням індивідуального, професіографічного, контекстного, акмеологічного, культурологічного підходів та принципу розвитку особистості. Реалізація процесу формування відповідальності передбачає застосування таких

інноваційних форм у педагогічному процесі, таких як інтегровані лекції, рефлексивні практикуми, ігротехнічні тренінги, які спрямовані на ефективне функціонування фахівця в сучасних умовах професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акмеологический словарь / под. общ. ред. Анатолия Деркача, – М. : Изд-во РАГС, 2006. – 161 с.
2. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: метод. Пособие / А. А. Вербицкий, – М. : Высшая школа, 1991. – 207 с.
3. Дмитренко Г. А. Мотивация и оценка персонала : учеб. пособие / Г.А. Дмитренко, Е. А. Шарапатова, Т. М. Максименко – К. : МАУП, 2002. – 248 с.
4. Єрмаков І. Г. Проектні обриси становлення життєстійкої і життєздатної особистості : практико зорієнтований посібник / Іван Єрмаков, Дмитро Пузіков – Запоріжжя : Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 2006. – 220 с.
5. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. Т. 1. / Г. К. Селевко – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с.
6. Сулова Г. П. Содержание образования: проблемы сохранения и развития культуры / Новые ценности образования. Школа – культурный центр. / Г. П. Сулова – М. : НПО Школа самоопределения. – 2004. – № 3. – С. 131 – 137.

Миленкова, Р.В. Механізми формування професійної відповідальності в процесі фахової підготовки студентів [Текст] / Р.В. Миленкова // Педагогічні науки : теорія, історія, інновації, технології : науковий журнал. – Суми : СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2010. – С. 321-329.